

Joanna Zielińska-Szczepkowska, Donata Sawulska-Kamińska

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Wydział Nauk Ekonomicznych,
Katedra Polityki Gospodarczej i Regionalnej

Autor do korespondencji: joanna.zielinska@uwm.edu.pl

TURYSTYKA W INTELIGENTNYCH SPECJALIZACJACH WOJEWÓDZTW POLSKI WSCHODNIEJ

Streszczenie: Celem artykułu jest analiza inteligentnych specjalizacji pięciu województw Polski Wschodniej, ze szczególnym uwzględnieniem trendów specjalizacji w turystyce oraz jej powiązań z innymi branżami. Analizy dokonano na podstawie dokumentów strategicznych poszczególnych regionów, które powstały w latach 2013–2015 i obowiązują w obecnym okresie programowania finansowego UE na lata 2014–2020. Przedstawiono założenia koncepcji inteligentnych specjalizacji, opierając się na teoretycznych podstawach rozwoju regionalnego oraz metodologiach wyłaniania inteligentnych specjalizacji przez poszczególne regiony. W tekście dokonano także analizy przestrzennej inteligentnych specjalizacji z uwzględnieniem turystyki. Przeprowadzona analiza dowodzi, że turystyka odgrywa ważną rolę w rozwoju społeczno-gospodarczym województw Polski Wschodniej, ponieważ została wybrana na inteligentną specjalizację (główną lub wspierającą) we wszystkich analizowanych regionach.

Słowa kluczowe: inteligentne specjalizacje, turystyka, rozwój regionalny, regiony, Polska Wschodnia.

Klasyfikacja JEL: O21, O31, O43, R11, R58.

TOURISM IN SMART SPECIALISATION IN REGIONS OF EASTERN POLAND

Abstract: The aim of the considerations assumed in the present paper is to analyze the smart specialization of five regions of Eastern Poland, with particular emphasis

on trends in tourism specialization and its links with other sectors. The following research methods were used in the work: deductive studies of literature on the topic (national and foreign) as well as programme documents and legal acts for analyzed regions which were made in the years 2013 to 2015 and which are in force in the III programming period for the years 2014–2020. The concept of smart specialization is based on the theories of regional development and the methodologies used to select smart specialization by individual regions. The paper also includes a spatial analysis of smart specialization with regards to tourism. The carried out studies prove that tourism plays an important role in the socio-economic development of the regions of Eastern Poland as it has been selected for smart specialization (leading or supporting) in all of the analyzed regions.

Keywords: smart specialization, tourism, regional development, regions, Eastern Poland.

Wstęp

Inteligentna specjalizacja (ang. *smart specialisation*) jest koncepcją formułowania polityki innowacji na poziomie regionów, która łączy w sobie elementy konkurencyjności regionalnej z procesem tworzenia priorytetów w polityce naukowo-technologicznej i przemysłowej. Promuje ona sprawne, efektywne i synergiczne wykorzystanie środków publicznych na inwestycje w dziedzinie badań i innowacji oraz udziela wsparcia państwom i regionom w dywersyfikacji struktury ich gospodarki, podwyższaniu pozycji istniejących przemysłów, a także we wzmacnianiu ich potencjałów innowacyjnych. Inteligentna specjalizacja wymaga przygotowania w regionach strategii rozwojowych opartych na innowacyjności, silnych i słabych stronach regionu, przewagach konkurencyjnych oraz zasobach regionalnych (ich komplementarności, specyfice i koncentracji). Dzięki temu możliwa jest identyfikacja tzw. „wąskich gardeł” i czynników kształtujących konkurencyjność regionalną, określenie potencjałów, które mogą być rozwijane w danym regionie, a także koncentracja zasobów na kluczowych priorytetach (Nowakowska, 2016, s. 56–58).

Inteligentna specjalizacja stanowi najważniejszy element działań Unii Europejskiej skoncentrowanych na wspieraniu państw i regionów w wypracowaniu własnej ścieżki wzrostu gospodarczego, a ponadto jest kluczowym kryterium decydującym o możliwości otrzymania dofinansowania inwestycji z funduszy europejskich w nowej perspektywie finansowej 2014–2020 (Godlewska, 2013, s. 78).

Koncepcja inteligentnej specjalizacji została wypracowana przez Grupę Ekspercką „Wiedza dla Wzrostu” (ang. Knowledge for Growth Expert Group – K4G) powołaną w 2005 r. jako ciało doradcze przez unijnego komisarza ds. badań J. Potočnika, który jednocześnie przewodniczył jej pracom. Założenia tej koncepcji po raz pierwszy zostały przedstawione w 2007 r. w raporcie opracowanym przez D. Foraya i B. Van Arka pt. *Smart specialisation in a truly integrated research area is the key to attracting more R&D to Europe*, opublikowanym w *Knowledge economists policy brief*, a także w raporcie zawierającym zalecenia dotyczące funkcjonowania Europejskiej Przestrzeni Badawczej (ang. ERA, *European Research Area*) w kontekście rosnącego znaczenia procesów globalizacji, usieciowienia i aglomeracji. W latach 2009–2011 zagadnienie inteligentnej specjalizacji dominowało w dyskusjach naukowych i politycznych Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (ang. OECD, *The Organisation for Economic Cooperation and Development*) oraz Wspólnego Centrum Badawczego (ang. JRC, *Joint Research Centre*) Unii Europejskiej. Popularyzacja tej koncepcji nastąpiła jednak w 2010 r., w którym Rada Europejska przyjęła Strategię Europa 2020: Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu (Romanowska, Firgońska i Hrudef, 2014, s. 55–56).

Konsekwencją przyjęcia Strategii Europa 2020 było wprowadzenie siedmiu projektów przewodnich, z których największe znaczenie dla inteligentnych specjalizacji ma Unia Innowacji. Celem tego projektu jest poprawa warunków ramowych i dostępu do finansowania badań i innowacji w taki sposób, aby innowacyjne pomysły kreowały nowe produkty i usługi, napędzały wzrost gospodarczy, a także przyczyniały się do tworzenia nowych miejsc pracy oraz rozwiązywania problemów społecznych w Europie (Szlachta, 2016, s. 172). W ramach tego projektu Komisja Europejska zobowiązała państwa członkowskie Unii Europejskiej do modyfikacji regionalnych strategii innowacji (RIS) oraz przeprowadzenia reformy krajowych i regionalnych systemów prowadzenia działalności badawczo-rozwojowej i innowacyjnej tak, aby sprzyjały rozwijaniu doskonałości i inteligentnej specjalizacji¹.

Mając na uwadze wzrost znaczenia inteligentnych specjalizacji w polityce regionalnej UE na lata 2014–2020, główną inspiracją do podjęcia niniejszych rozważań naukowych była ich analiza w województwach Polski Wschodniej, ze szczególnym uwzględnieniem specjalizacji w turystyce oraz powiązań z innymi branżami. W artykule wykorzystano następujące metody badawcze:

¹ http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_PL_ACT_part1_v1.pdf. Pobrane 10 kwietnia 2017 r.

studia dedukcyjne literatury przedmiotu (krajowej i zagranicznej) oraz analizę dokumentów strategicznych odnoszących się do inteligentnych specjalizacji w analizowanych regionach.

1. Koncepcja inteligentnej specjalizacji w teoriach rozwoju regionalnego

Idea inteligentnej specjalizacji, choć wydaje się stosunkowo nowym zagadnieniem w polityce spójności, nawiązuje do teorii obecnych w ekonomii od wielu lat. W szczególności jest oparta na klasycznych i neoklasycznych teoriach handlu zagranicznego, teoriach rozwoju i specjalizacji regionalnej oraz podstawach teoretycznych polityki naukowej, innowacyjnej i przemysłowej. W tabeli 1 przedstawiono przegląd teorii rozwoju regionalnego odnoszących się do koncepcji inteligentnej specjalizacji.

W odniesieniu do modeli innowacji interesującą koncepcją jest także model pięcioelementowej helisy, w którym za ważne elementy procesów produkcji i tworzenia gospodarki opartej na wiedzy uważa się środowisko naturalne oraz proekologiczne postawy społeczeństwa. W modelu tym zakłada się, że relacje, sieci powiązań, współzależności i procesy występujące między wszystkimi elementami systemu, tj. sferą nauki, biznesu, administracji, społeczeństwem obywatelskim oraz środowiskiem naturalnym, pozwalają na zrównoważony rozwój gospodarki, jednak rozwoju tego nie da się osiągnąć bez socjoekonomicznej przemiany społeczeństwa (Lis i Romanowska, 2016, s. 364).

Podsumowując należy stwierdzić, że koncepcja inteligentnej specjalizacji opiera się na indywidualnych zasobach danego regionu, do których można zaliczyć: zasoby gospodarcze, przyrodnicze, kulturowe oraz historyczne. Regiony nie powinny jednak kopiować tych samych rozwiązań, należy szukać odpowiedniej dla siebie niszy, bazując na potencjale badawczo-rozwojowym, gospodarczym i ludzkim (Foray, David i Hall, 2011, s. 15–16). Tworzeniu innowacyjnych rozwiązań sprzyja koncentracja geograficzna, która niewątpliwie ułatwia przepływ wiedzy i nowych technologii. Przykładem makroregionu, który określił swoją koncepcję inteligentnej specjalizacji, jest Polska Wschodnia.

Tabela 1. Inteligentna specjalizacja w teoriach, koncepcjach i modelach rozwoju regionalnego i gospodarczego

Autor/rzy	Rok powstania	Nazwa teorii/konceptji/modelu	Opis
A. Smith	1776	Teoria kosztów absolutnych	Specjalizacja prowadzi do zwiększania wydajności produkcji, przyspieszania tempa rozwoju krajów i pomnażania ich bogactwa, a o jej wyborze decydują absolutne różnice w kosztach wytwarzania
D. Ricardo	1815	Teoria kosztów komparatywnych	Kraje powinny się specjalizować w wytwarzaniu tych dóbr, w których produkcji osiągają najwyższą względną przewagę (lub ponoszą najmniejszą względną stratę) w ramach kosztów wytwarzania. Jeżeli pomiędzy krajami, które wyodrębnią w ten sposób specjalizację, dojdzie do wymiany handlowej, to osiągną one korzyści w postaci wzrostu płac i dochodów
A. Marshall	1920	Koncepcja dystryktów przemysłowych	Dystrykt przemysłowy to przestrzennie wydzielony obszar, na którym koncentrują swoją lokalizację i działalność wyspecjalizowane zakłady przemysłowe. Strukturę gospodarki regionalnej tworzą małe i średnie przedsiębiorstwa, które są ze sobą ściśle powiązane, produkując głównie na rynek regionalny i są finansowane przez kapitał lokalny
E. Heckscher, B. Ohlin	1933	Teoria obfitości zasobów	Podstawą specjalizacji powinny być różnice w wyposażeniu krajów w czynniki wytwórcze. Każdy kraj powinien się specjalizować w eksporcie tych towarów, których produkcja wymaga większego zastosowania bardziej obfitego i w związku z tym tańszego czynnika produkcji, importować zaś te towary, których produkcja wymaga większego zastosowania rzadkiego i w związku z tym droższego czynnika produkcji. Wolny handel między krajami prowadzi do osiągania korzyści z wymiany międzynarodowej, której podstawę stanowi specjalizacja
H. Innes	lata 40. i 50. XX w.	Teoria produktu podstawowego	Za przyczynę rozwoju regionalnego przyjmuje się działalność eksportową. Drogą do rozwoju regionalnego jest postępująca specjalizacja w wytwarzaniu tych wyrobów, które są najbardziej konkurencyjne z punktu widzenia rynków zewnętrznych. Źródłem korzyści wynikających ze specjalizacji jest podniesienie jakości wytwarzanych towarów, redukcja kosztów transakcyjnych oraz poprawa organizacji procesów wytwórczych. Proces tworzenia specjalizacji oraz obniżania kosztów transakcyjnych powinien być wspierany przez jednostki administracji publicznej

Autor/rzy	Rok powstania	Nazwa teorii/koncepcji/modelu	Opis
F. Perroux	1950	Koncepcja biegunów wzrostu	Rozwój gospodarczy umożliwiając najlepiej rozwinięte przedsiębiorstwa, gałęzie przemysłu i sektory stanowiące tzw. bieguny wzrostu. Wymienione podmioty mają najsilniejsze pozycje rynkowe, wyróżniają się wieloma silnymi powiązaniami kooperacyjnymi i dynamicznym tempem wzrostu działalności gospodarczej. Stanowią one zarówno siłę napędową rozwoju gospodarczego, jak i potencjał pozwalający na podporządkowanie i uzależnianie od siebie słabych podmiotów gospodarczych
H. Hoyt	1954	Teoria bazy ekonomicznej	Wewnętrzny rozwój regionu opiera się na eksporcie, a czynnikiem pobudzającym wzrost gospodarczy jest zewnętrzny popyt na produkty i/lub usługi powstające na jego terenie. Firmy i regionalne sektory gospodarki produkujące dobra i usługi dla zewnętrznych odbiorców tworzą tzw. bazę ekonomiczną regionu. Rozwój tej bazy skutkuje wystąpieniem efektów mnożnikowych w postaci rozwinienia pokrewnych sektorów, podwykonawców, dostawców oraz usługodawców na rynku regionalnym i lokalnym
H.W. Richardson	1973	Nowa teoria wzrostu regionalnego	Regiony są bardziej otwarte niż państwa (przy uwzględnieniu przepływów towarowych i przepływu czynników produkcji) oraz nie posiadają takich instrumentów polityki gospodarczej, jakimi dysponują państwa (np. polityka monetarna, polityka podatkowa, polityka konkurencji, polityka wymiany handlowej). Otwartość regionów sprzyja wyrównywaniu różnic dochodowych, przyciągając kapitał niskimi kosztami pracy, a także przyczynia się do migracji siły roboczej
M.J. Piore, Ch. Sabel	1984	Koncepcja elastycznej produkcji	Rozwój opierający się na grupie małych i średnich przedsiębiorstw, z łatwością zmieniających kierunek i rodzaj produkcji w celu dostosowania się do zmiennych warunków rynkowych, nowinek technologicznych oraz potrzeb konsumentów, pozwala zidentyfikować specjalizację, która umożliwia znalezienie niszy rynkowej na rynku globalnym i osiągnięcie przewagi konkurencyjnej. System oparty na specjalizacji pozwala obniżyć koszty transakcyjne, podwyższyć efektywność grup producenckich oraz dynamicznie rozwijać przedsiębiorczość

B.A. Lundvall	1985	Koncepcja systemu innowacji	Krajowy system innowacji to układ złożony z instytucji, elementów i relacji, których interakcje wpływają na tworzenie, dyfuzję i wykorzystanie nowej i ekonomicznie przydatnej wiedzy. Główne składowe tego systemu to: jakości i organizacja badań, kierowanie przedsiębiorstwem, współpraca między przedsiębiorstwami, warunki finansowe przedsiębiorstw, narodowe systemy szkolnictwa oraz polityka państwa
A.J. Scott	1988	Teoria aglomeracji elastycznej produkcji	Aglomerację definiuje się jako system o gęstej sieci powiązań. Elementami tej sieci są metropolie napędzające regionalną gospodarkę, podmioty z nimi kooperujące oraz podmioty świadczące na ich rzecz funkcje usługowe. Podmioty odgrywające rolę kooperantów oraz usługodawców współpracują z podmiotami dominującymi w aglomeracji, ale pomiędzy sobą prowadzą walkę o przetrwanie. Duże zagęszczenie podmiotów na rozwinętym pod względem infrastruktury terenie, współpraca przedsiębiorstw, a także silna konkurencja między jednostkami dążącymi do zawarcia kontraktów z podmiotami dominującymi prowadzą do powstawania innowacyjnych i atrakcyjnych produktów o wysokiej jakości, przy relatywnie niskich kosztach. Dzięki temu w aglomeracji koszty transakcyjne podmiotów dominujących są bardzo niskie, a to sprzyja nawiązywaniu współpracy z przedsiębiorstwami zewnętrznymi
M.E. Porter	1990	Koncepcja klastra przemysłowego	Klasy (grona) to geograficzne skupiska wzajemnie powiązanych firm, wyspecjalizowanych dostawców, jednostek świadczących usługi, firm działających w pokrewnych sektorach i związanych z nimi instytucji (np. uniwersytetów, jednostek normalizujących i stowarzyszeń branżowych) w poszczególnych dziedzinach, konkurujących między sobą, ale także współpracujących. Grona charakteryzuje: bliskość geograficzna, powiązania, interakcje oraz odpowiednio duża liczba podmiotów (tzw. masa krytyczna). Dzięki koncentracji działalności na wybranym terenie i wspólnym działaniom członkowie klastra zyskują na ekonomice skali, dokonując wspólnych zakupów, promując się lub prowadząc czy też zlecając badania
P. Cooke	1992	Koncepcja regionalnego systemu innowacji	Regionalny system innowacji to sieć współpracy między instytucjami i organizacjami działającymi w regionie (m.in. inkubatory przedsiębiorczości, uczelnie, centra transferu technologii, instytucje finansowe, ośrodki szkoleniowo-doradcze, organy samorządu terytorialnego), których celem jest rozwijanie potencjału innowacyjnego przedsiębiorstw. Główną przyczyną budowania systemów jest nowe podejście do strategii rozwoju gospodarczego, skoncentrowane na poszukiwaniu trwałych i bezpiecznych podstaw rozwoju wewnątrz regionu, przy jednocześnie szerokim zaangażowaniu w ten proces środowisk lokalnych i regionalnych

Autor/rzy	Rok powstania	Nazwa teorii/koncepcji/modelu	Opis
L. Leydesdorff, H. Etzkowitz	1998	Model potrójnej helisy (złoty trójkąt innowacji)	Potrójna helisa jest modelem innowacji, który opisuje interakcje i relacje zachodzące między sferą nauki, biznesu i administracji. To, co zachodzi w każdej z helis i w relacjach między nimi, przekłada się na funkcjonowanie systemu społeczno-gospodarczego regionu. Po pierwsze, widoczne jest przenikanie się instytucji z tych trzech sfer polegające na przejmowaniu ról pierwotnie przypisanych do innego sektora. Po drugie, charakterystyczne jest tworzenie organizacji pośrednich w przestrzeni funkcjonalnej między światem nauki, biznesu i administracji (m.in. firm odpryskowych, parków technologicznych, inkubatorów przedsięwzięć, biur komercjalizacji badań i ochrony praw patentowych, lokalnych porozumień produkcyjnych)
E.G. Carayannis, T.D. Bartha, D. Campbell	2012	Model poczwórnej helisy	Stanowi rozszerzenie modelu potrójnej helisy o media i społeczeństwo obywatelskie, co prowadzi do pojawienia się nowych form i sposobów organizacji sieci powiązań między różnymi interesariuszami oraz umożliwia tworzenie społeczeństwa i demokracji opartych na wiedzy. Czwarta spirala akcentuje znaczenie odkryć i innowacji, które mają poprawić komfort życia obywateli i wzmocnić dobrobyt społeczny. Jest to model innowacyjnej współpracy, w którym użytkownicy innowacji, władza krajowa i lokalna, uczelnie oraz biznes współpracują w celu generowania innowacji

Źródło: Na podstawie: (Pilarska, 2014, s. 61–63; Romanowska, Firgońska i Hruściński, 2014, s. 57–60; Churski, 2004, s. 18–20; Grosse, 2002, s. 26, 33–34, 38–39; Romanowski, 2015, s. 45–48, 51; Ropęga, 2016, s. 95–96; Smętkowski, 2013, s. 26; Dzikowski i Tomaszewski, 2013, s. 338–339; Gorynia-Pfeffer, 2013, s. 12–130; Golejewska, 2012, s. 15–20; Olechnicka i Płoszaj, 2010, s. 203–205; Morawska-Jancelewicz, 2016, s. 109–110; Bojar i Machnik-Słomka, 2014, s. 104–105; Zielińska-Szczepkowska, 2013, s. 150–169).

2. Proces wyłaniania krajowych i regionalnych inteligentnych specjalizacji

Z uwagi na ścisły związek celów Strategii Europa 2020 z polityką spójności realizowaną w latach 2014–2020, za którą są odpowiedzialne zarówno państwa członkowskie, jak i regiony, to do ich obowiązków należało opracowanie krajowych i regionalnych strategii na rzecz inteligentnych specjalizacji. Zgodnie z założeniami Komisji Europejskiej ich wdrożenie miało pozwolić państwom i regionom na bardziej efektywne wykorzystanie funduszy strukturalnych oraz wzmocnienie efektu synergii między inicjatywami podejmowanymi na szczeblu wspólnotowym, krajowym i regionalnym (Sztorc, 2014, s. 187).

Ogólne ramy dla krajowych inteligentnych specjalizacji są zawarte w jednej z dziewięciu strategii zintegrowanych pn. *Strategia innowacyjności i efektywności gospodarki „Dynamiczna Polska” (SliEG)*. Dokumentem wykonawczym do *Strategii innowacyjności i efektywności gospodarki* jest *Program rozwoju przedsiębiorstw do 2020 r.*, stanowiący szeroki katalog wsparcia rozwoju przedsiębiorczości i innowacyjności w Polsce. Integralną część *Programu rozwoju przedsiębiorstw* stanowi *Krajowa inteligentna specjalizacja (KIS)*, której celem jest określenie priorytetów gospodarczych w obszarze badań, prac rozwojowych i innowacyjności (B+R+I) oraz skupienie inwestycji w obszarach umożliwiających zwiększenie wartości dodanej gospodarki i podniesienie jej konkurencyjności na rynkach zagranicznych².

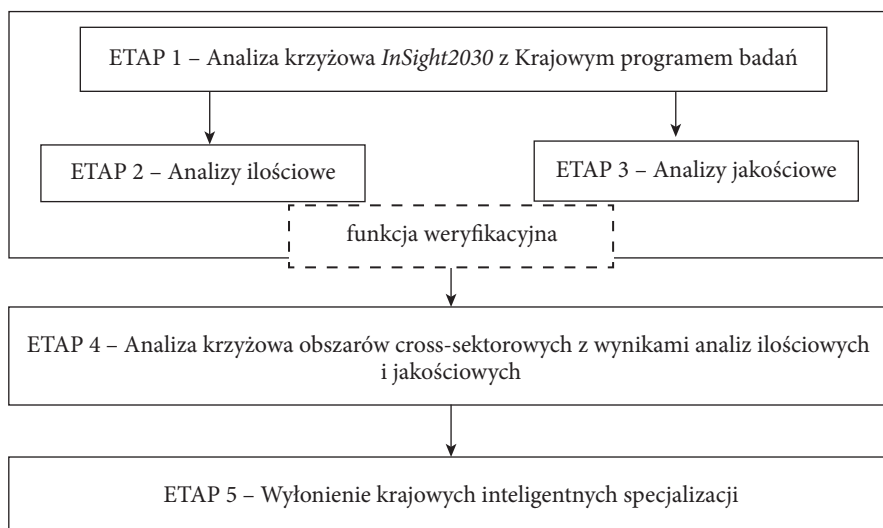
Krajowa inteligentna specjalizacja została opracowana przez Ministerstwo Gospodarki we współpracy z Ministerstwem Infrastruktury i Rozwoju oraz Ministerstwem Nauki i Szkolnictwa Wyższego. W proces ten zostali również zaangażowani partnerzy gospodarczy i naukowcy oraz społeczeństwo obywatelskie, co pozwoliło na wyłonienie tych dziedzin, w których kraj ma szansę na wyróżnienie się na rynku międzynarodowym. Szczegółowa procedura wyłaniania krajowych inteligentnych specjalizacji została zaprezentowana na rysunku 1³.

Punktem wyjścia do określenia krajowych inteligentnych specjalizacji było opracowanie przez Ministerstwo Gospodarki *Foresightu technologicznego przemysłu – InSight2030*, pozwalającego zidentyfikować kluczowe technologie warunkujące rozwój i konkurencyjność polskiego przemysłu. Równolegle Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego opracowało *Krajowy program*

² http://smart.gov.pl/files/Krajowa%20inteligentna%20specjalizacja_0.pdf. Pobrane 16 maja 2017 r.

³ <https://www.mr.gov.pl/strony/zadania/wsparcie-przedsiębiorczosci/innowacyjnosc/krajowe-inteligentne-specjalizacje/>. Pobrane 16 maja 2017 r.

badan, wskazujący strategiczne kierunki badań naukowych i prac rozwojowych, które określają cele i założenia długoterminowej polityki naukowo-technicznej i innowacyjnej państwa. Następnie dokonano analizy krzyżowej tych projektów, co pozwoliło na wyodrębnienie ich części wspólnych (tzw. obszarów *cross-sektorowych*)⁴.

Rysunek 1. Przedmiotowa metodologia wyłaniania inteligentnych specjalizacji

Źródło: Na podstawie: (Ministerstwo Rozwoju, 2014, s. 14).

Kolejnym etapem stworzenia krajowych inteligentnych specjalizacji było dokonywanie analiz ilościowych i jakościowych. Analizy ilościowe prowadzono na podstawie wskaźników statystycznych (m.in. eksport, wartość dodana brutto przemysłu, nakłady wewnętrzne na działalność B+R), a ich celem było wskazanie branż gospodarczych osiągających najlepsze wyniki ekonomiczne w gospodarce krajowej. Analizy jakościowe obejmowały natomiast ocenę udziału przedsiębiorstw w projektach (m.in. programu operacyjnego Innowacyjna gospodarka 2007–2013, 7. programu ramowego, programów realizowanych w obszarze przemysłów kreatywnych i kultury), ocenę aktywności w tworzeniu powiązań kooperacyjnych oraz ocenę zidentyfikowanych inteligentnych specjalizacji na szczeblu regionalnym. Ich celem było wyłonienie branż przemysłowych odznaczających się największym zaangażowaniem przedsiębiorstw i instytutów naukowych w projekty w obszarze B+R+I, a także

⁴ <http://www.smart.gov.pl/pl/kis/dokument>. Pobrane 16 maja 2017 r.

charakteryzujących się największą aktywnością w tworzeniu klastrów (Ministerstwo Rozwoju, 2014, s. 15–28).

Na kolejnym etapie dokonana została analiza krzyżowa obszarów *cross-sektorowych* (wyniki etapu 2) z wynikami analiz ilościowych i jakościowych (wyniki etapu 2 i 3). Dzięki temu uszczegółowione zostały obszary *cross-sektorowe*, będące punktem wyjścia do tworzenia krajowych inteligentnych specjalizacji. Wyżej wymienione obszary na ostatnim etapie poddano analizie SWOT z udziałem partnerów społeczno-gospodarczych i przeprowadzono na ich temat konsultacje. Wyniki konsultacji zestawiono z wynikami osiągniętymi na wcześniejszych etapach i na tej podstawie wyłoniono 19 krajowych inteligentnych specjalizacji zestawionych w pięciu działach tematycznych:

- zdrowe społeczeństwo,
- biogospodarka rolno-spożywcza, leśno-drzewna i środowiskowa,
- zrównoważona energetyka,
- surowce naturalne i gospodarka odpadami,
- innowacyjne technologie i procesy przemysłowe (w ujęciu horyzontalnym) (Ministerstwo Rozwoju, 2014, s. 30–34).

Spełnienie unijnych wymogów i przygotowanie strategii inteligentnej specjalizacji jest wyzwaniem nie tylko dla europejskich krajów, ale także regionów, w tym polskich województw.

W celu wsparcia regionów w procesie przygotowywania regionalnych strategii innowacji (RSI) Komisja Europejska opracowała platformę internetową – *Platform 3S (Smart Specialisation Strategy)*, służącą wymianie doświadczeń między regionami, zawierającą studia przypadków, prezentacje i metodologie oraz zapewniającą dostęp do dobrych praktyk europejskich. W ramach omawianej platformy stworzono *Przewodnik strategii badań i innowacji na rzecz inteligentnej specjalizacji* (ang. *Guide to research and innovation strategies for smart specialisations – RIS3*). Nie zawiera on szczegółowego opisu procedur wyłaniania inteligentnych specjalizacji, ale przedstawia dziesięć najważniejszych działań (kroków), które należy wziąć pod uwagę przy ich tworzeniu. Te działania to:

- stworzenie wspólnej wizji rozwoju regionu w przyszłości,
- zapewnienie udziału podmiotów z regionu w procesie tworzenia i zarządzania strategią,
- analiza endogenicznego potencjału regionalnego w obszarze innowacji,
- opracowanie możliwych ścieżek rozwoju i wnikliwa dyskusja w tym zakresie,
- wybór ograniczonej liczby priorytetów dla regionu,
- wyznaczenie spójnej polityki, projektów pilotażowych i mierzalnych celów,
- dodanie mechanizmów monitorowania i ewaluacji,
- ustanowienie bazy wiedzy na poziomie strategicznym w regionie,

- zagwarantowanie prawidłowej komunikacji wokół strategii,
- przegląd i aktualizacja strategii (Sztorc, 2014, s. 188–190).

Kroki te mogą być podejmowane sekwencyjnie, ale mogą także się zająć, a nawet pokrywać czasowo. Ta elastyczność jest pożądana ze względu na możliwość dołączania do procesu, w trakcie jego trwania, nowych podmiotów, co pozwala na wzbogacenie analiz i ujawnienie niewykorzystanych dotychczas potencjałów. W toku realizacji omawianego przedsięwzięcia należy ponadto być przygotowanym na nieustanną refleksję dotyczącą kontekstu i bazowych założeń procesu. Jeżeli te ulegną zmianom (na skutek zdarzeń zewnętrznych lub jako rezultat przeprowadzonych analiz), należy być gotowym na powrót do wcześniejszych założeń (Nazarko, 2014, s. 251).

W Polsce za opracowanie regionalnych strategii na rzecz inteligentnej specjalizacji odpowiedzialne są samorządy województwa. Po pierwsze dlatego, że zgodnie z art. 11 ust. 2 pkt 6 ustawy o samorządzie województwa do kompetencji władz regionalnych należą działania mające na celu wspieranie rozwoju nauki, współpracy naukowo-gospodarczej, postępu technologicznego i innowacji. Po drugie, samorządy województw są również zobowiązane do programowania i wdrażania (na podstawie regionalnych programów operacyjnych) funduszy unijnych, które w okresie programowania 2014–2020 mają służyć osiągnięciu celów zawartych w Strategii Europa 2020⁵.

Wybór inteligentnych specjalizacji w polskich województwach miał zróżnicowany przebieg. Strategie inteligentnej specjalizacji najczęściej opierały się na danych statystycznych, głównie na poziomie PKB generowanego przez poszczególne branże, poziomie zatrudnienia oraz kadrach kształconych w danym kierunku. Ważną rolę w tym procesie odgrywały także analizy SWOT oraz inne analizy o charakterze jakościowym i ilościowym wykonywane w celu zidentyfikowania potencjału kluczowych branż. Duże znaczenie przypisywano ponadto działaniom ekspertów, organizacji pozarządowych, instytucji otoczenia biznesu i przedstawicieli środowisk przedsiębiorców oraz opiniom społeczeństwa, z którymi zapoznawano się w ramach konsultacji. W procesie identyfikacji inteligentnych specjalizacji były również wyjątki, np. województwo pomorskie, które swoje potencjały i kluczowe branże wyłoniło w drodze konkursu (Bęczkowska, 2014, s. 41).

Szczegółową procedurę wyłaniania inteligentnych specjalizacji wraz metodami, technikami i podmiotami odpowiedzialnymi za ich implementację w województwach Polski Wschodniej zaprezentowano w tabeli 1.

⁵ https://www.depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/7114/Inteligentne_specjalizacje.pdf?sequence=1&isAllowed=y. Pobrane 19 maja 2017 r.

Tabela 2. Procedura wyłaniania inteligentnych specjalizacji w województwach Polski Wschodniej

Województwo	Przebieg procesu wyłaniania inteligentnych specjalizacji	Techniki i metody wykorzystywane w procesie wyboru inteligentnych specjalizacji	Podmioty odpowiedzialne za implementację inteligentnych specjalizacji
Lubelskie	Oddolny proces przedsiębiorczego odkrywania poparty rzetelną samooceną potencjału gospodarczego, naukowo-technologicznego, edukacyjnego i instytucjonalnego składający się z dwóch etapów: – identyfikacji endogenicznych potencjałów rozwojowych oraz kierunków regionalnej specjalizacji naukowo-technologicznej i edukacyjnej, – zdefiniowania obszarów inteligentnych specjalizacji	– analiza SWOT – analiza uwarunkowań polityczno-prawnych, ekonomicznych, społecznych i technologicznych (PEST) – analiza kierunków i intensywności działalności badawczo-rozwojowej oraz publikacyjnej regionalnych uczelni i jednostek B+R – debaty i konsultacje społeczne – macierz sektorowo-naukowo-technologiczna i edukacyjna	– Zarząd Województwa – Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego – Rada ds. Innowacji Województwa Lubelskiego – przedstawiciele środowiska społeczno-gospodarczego i nauki – jednostki administracji publicznej – instytucje otoczenia biznesu – instytucje i organizacje społeczne
Podkarpackie	1. Analiza regionalnego kontekstu i potencjału innowacji 2. Utworzenie silnej struktury zarządczej z udziałem różnych interesariuszy 3. Wypracowanie wspólnej wizji przyszłości regionu 4. Wybór ograniczonej liczby priorytetów rozwoju regionalnego 5. Przygotowanie odpowiedniego zestawu polityk i programów 6. Uwzględnienie mechanizmów monitorowania i oceny	– analiza SWOT – analizy ilościowe – analizy jakościowe – konsultacje społeczne – analiza potrzeb innowacyjnych przedsiębiorstw – analiza instytucji naukowo-badawczych – analiza infrastruktury wsparcia innowacji – zintegrowana analiza ekonomiczna gospodarki województwa podkarpackiego	– Zarząd Województwa – Departament Rozwoju Regionalnego UMWP – Podkarpacka Rada Innowacyjności – Komitet Zarządzający RSI – partnerzy zewnętrzni (przedstawiciele świata nauki i instytucji badawczo-rozwojowych, przedsiębiorcy, administracja samorządowa różnych szczebli, administracja rządowa, instytucje otoczenia biznesu, organizacje społeczne i konsumenckie)

Województwo	Przebieg procesu wylaniania inteligentnych specjalizacji	Techniki i metody wykorzystywane w procesie wyboru inteligentnych specjalizacji	Podmioty odpowiedzialne za implementację inteligentnych specjalizacji
Podlaskie	Proces identyfikacji inteligentnych specjalizacji oparto na oddolnym procesie przedsiębiorczego odkrywania, popartym pogłębioną diagnozą potencjału gospodarczego, naukowo-technologicznego, edukacyjnego i instytucjonalnego. W proces ten byli zaangażowani przedstawiciele środowisk gospodarczych, świata nauk i administracji publicznej, a także społeczeństwo i użytkownicy (według modelu poczwórnej helisy)	– analizy ilościowe i jakościowe – analizy strategiczne (SWOT, <i>foresight</i>, analizy potencjału naukowo-badawczego) – warsztaty ze środowiskami przedsiębiorców, naukowców, instytucji otoczenia biznesu i administracji – konsultacje i dyskusje ze środowiskami gospodarczymi, politycznymi, samorządowymi i społecznymi	– Sejmik Województwa – Zarząd Województwa – Komitet Sterujący SRWP – Sekretariat SRWP – Komisje Sejmiku – departamenty merytoryczne – grupy tematyczne – administracja publiczna – przedstawiciele środowisk gospodarczych i instytucji świata nauki – partnerzy społeczni
Świętokrzyskie	Proces przedsiębiorczego odkrywania podzielony na trzy etapy: – przygotowanie – analiza potrzeb biznesu, na których będzie się koncentrować strategia RIS3, wybór priorytetowych grup docelowych, doszowanie istniejącej struktury wsparcia do potrzeb biznesowych w inteligentnych specjalizacjach – testowanie – punkt zwrotny całego procesu strategicznego RIS3; na tym etapie zakłada się: uzyskanie masy krytycznej sukcesów i pozytywnych przykładów, uruchomienie kierunków wsparcia, z których korzystają przedsiębiorstwa, poszerzenie analizy	– ilościowa analiza potencjału sektora nauki i technologii – ilościowa identyfikacja specjalizacji ekonomicznych w regionie – <i>foresight</i> – dobór rynkowy (autoselekcja) – dobór na podstawie konkurencji – studia przypadku – model grawitacyjny	– Zarząd Województwa – Świętokrzyska Rada Innowacji – grupy robocze – jednostki naukowo-badawcze – instytucje otoczenia biznesu – przedsiębiorcy – administracja publiczna

	potrzeb o grupy niepriorytetowe w celu wzbogacenia procesu wyłaniania inteligentnych specjalizacji, przygotowanie systemu monitorowania RIS3 – ulepszenie i przyspieszenie – przygotowanie trzech raportów z monitorowania postępów procesu, korekta mechanizmów wspierających proces strategiczny RIS3, dalsze wdrażanie planów wsparcia dla priorytetowych grup docelowych, poszerzenie grona beneficjentów, aktywna polityka pozyskiwania przedsiębiorców			
Warmińsko-mazurskie	1. Diagnoza sytuacji w regionie 2. Analiza strategiczna regionu 3. Prace zespołów eksperckich reprezentujących różne środowiska 4. Weryfikacja specjalizacji 5. Konsultacje społeczne 6. Wybór inteligentnych specjalizacji	– analiza danych zastanych (<i>desk research</i>) – analiza CATI wśród przedsiębiorstw i instytucji B+R – wywiady indywidualne z przedstawicielami firm, instytucji B+R i instytucji otoczenia biznesu – debaty z podmiotami funkcjonującymi w obszarach wstępnie nakreślonych obszarów specjalizacji – panele eksperckie – definiowanie wniosków i rekomendacji	– Zarząd Województwa, Urząd Marszałkowski Województwa – regionalne oddziały urzędów i instytucji krajowych – urzędy i instytucje regionalne – jednostki samorządu terytorialnego – samorządy ościennych województw – samorząd gospodarczy i zawodowy – środowiska naukowe i akademickie – organizacje pozarządowe – instytucje otoczenia biznesu – podmioty działające na rzecz ochrony środowiska naturalnego – przedsiębiorcy	

Źródło: Na podstawie RSI województw Polski Wschodniej i dokumentu: (*Proces identyfikacji*, 2014).

W tabeli 3 przedstawiono specjalizacje regionalne w województwach Polski Wschodniej w podziale na grupy i sektory branżowe. Na podstawie informacji zawartych w regionalnych strategiach innowacji województw Polski Wschodniej dokonano podziału na specjalizacje wiodące oraz wspierające.

Tabela 3. Analiza inteligentnych specjalizacji w województwach Polski Wschodniej

Województwo	Główne kierunki specjalizacji																	
	przemysł						ICT			ochrona środowiska				life science				
	przemysł maszynowy i robotyka	przemysł drzewny i meblarski	przemysł spożywczy	przemysł wodny	przemysł lotniczy i motoryzacyjny	przemysł metalowy i odlewniczy	informatyka i telekomunikacja	automatyka	promocja, targi, klastry	biogospodarka	energetyka niskoemisyjna i OZE	eko-innowacje	ekologiczne budownictwo	rolnictwo	medycyna i zdrowie	turystyka	żywność wysokiej jakości	jakość życia
Lubelskie							■	■		■	■		■		■	■		
Podkarpackie	■				■		■				■		■			■	■	■
Podlaskie	■		■			■						■		■	■	■	■	
Świętokrzyskie			■			■	■		■		■		■	■		■		
Warmińsko-mazurskie	■	■		■						■	■					■	■	

■ – specjalizacja podstawowa.

■ – specjalizacja wspierająca.

Źródło: Na podstawie regionalnych strategii innowacji województw Polski Wschodniej.

Przeprowadzona analiza wskazuje na cztery kierunki specjalizacji: pierwszy to nowe rozwiązania dla *przemysłu: maszynowego* (w województwie podkarpackim), *drzewnego i wodnego* (w województwie warmińsko-mazurskim), *spożywczego* (w województwie podlaskim i świętokrzyskim), *lotniczego* (w województwie podkarpackim) oraz *metalowego* (w województwie podlaskim i świętokrzyskim).

Uzupełnieniem technologii przyszłości jest *ochrona środowiska*, która wiąże się z efektywnym wykorzystaniem energii (dominującym w województwie lubelskim), ale także z wykorzystaniem zasobów przyrodniczych w gospodarce i rolnictwie (*ekoinnowacje* w województwie podlaskim; *ekologiczne budownictwo* w województwie świętokrzyskim oraz *rolnictwo* w województwie podlaskim i świętokrzyskim).

Kolejnym ważnym kierunkiem specjalizacji województw Polski Wschodniej jest *life sciences*, obejmujący: nauki związane z *medycyną i zdrowiem* (dominujące w województwie lubelskim i podlaskim), *turystykę* (będącą specjalizacją wiodącą w województwie świętokrzyskim), żywność wysokiej jakości (w województwie podlaskim i warmińsko-mazurskim) oraz *jakość życia* (w województwie podkarpackim).

Mając na uwadze społeczeństwo informacyjne, w jakim funkcjonujemy na co dzień, zaskakujące jest to, że rozwój komunikacji cyfrowej oraz usług opartych na przetwarzaniu informacji nie znalazł się w spektrum zainteresowania wszystkich pięciu województw Polski Wschodniej. Specjalizacja związana z rozwojem sektora *ICT* została uznana za najważniejszą tylko w jednym z analizowanych regionów: w woj. lubelskim (w zakresie *informatyki i telekomunikacji* oraz *automatyki*).

3. Inteligentne specjalizacje w turystyce województw Polski Wschodniej

Turystyka stanowi trzeci pod względem ważności dział gospodarki w Unii Europejskiej⁶. Sektor turystyczny jest istotną częścią rynku wewnętrznego UE oraz wywiera znaczący pozytywny wpływ na wzrost gospodarczy i zatrudnienie w poszczególnych regionach.

Analiza danych umieszczonych na rysunku 2 wskazuje na udział turystyki w strategiach wszystkich analizowanych województw Polski Wschodniej. Co prawda tylko jeden region wskazał turystykę zdrowotną i prozdrowotną jako inteligentną specjalizację (województwo świętokrzyskie), jednak pozostałe cztery województwa uznały ją za branżę wspierającą (województwa: warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie oraz podkarpackie). Analiza przestrzenna, poza rozmieszczeniem terytorialnym, służy także uszczegółowieniu kierunków inteligentnych specjalizacji w turystyce.

⁶ Zgodnie z szacunkami WTTC w 2015 r. w gospodarce turystycznej krajów członkowskich UE funkcjonowało prawie 1,8 mln przedsiębiorstw (w większości MŚP) zatrudniających około 3,3% siły roboczej (niemal 8 mln miejsc pracy). Sektor turystyczny wytwarzał wówczas około 2,9% PKB UE.

Rysunek 2. Inteligentne specjalizacje w turystyce województw Polski Wschodniej

Źródło: Na podstawie regionalnych strategii innowacji województw Polski Wschodniej.

Analiza dokumentów strategicznych poszczególnych województw wskazuje, że rozwój turystyki jest najczęściej powiązany z rozwojem medycyny i usług o charakterze zdrowotnym. Podkreśla się również jakość życia, zwłaszcza w kontekście starzejącego się społeczeństwa.

W województwie lubelskim jako inteligentną specjalizację określono medycynę i zdrowie. Mimo że turystyka nie została wpisana bezpośrednio do strategii, to w scenariuszu rozwoju regionu podkreślono wysokie znaczenie turystyki uzdrowskowej (rehabilitacja, usługi medyczne i prozdrowotne), leczniczej (diagnostyka, profilaktyka zdrowotna, dietetyka, spa) oraz wyspecjalizowanej.

Województwo podlaskie wyróżnia się na tle pozostałych regionów zespołem branż inteligentnej specjalizacji określanej jako „eko”. Analiza inteligentnych specjalizacji tego regionu wskazuje przede wszystkim na turystykę medyczną oraz turystykę senioralną związaną z tzw. „srebrną gospodarką” (m.in. medycynę regeneracyjną, wytwarzanie produktów medycznych, rehabilitację).

W województwie świętokrzyskim, podobnie jak w podlaskim, jako jedną z głównych specjalizacji wskazano turystykę zdrowotną i prozdrowotną

wykorzystującą potencjał zasobów przyrodniczych regionu. Specjalizacja ta obejmuje przede wszystkim turystykę medyczną i uzdrowiskową, a także wszelkie formy aktywności prozdrowotnej oraz spa & wellness.

Ostatnie z analizowanych województw, warmińsko-mazurskie, w związku z występowaniem na swoim terenie największych w Polsce zasobów wód powierzchniowych (stanowiących 6% bszaru województwa) postawiło na „ekonomię wody” jako jedną z trzech inteligentnych specjalizacji. W jej ramach mają się rozwijać usługi turystyczne, takie jak: zakwaterowanie i odnowa biologiczna (hotele, obiekty spa & wellness, parki wodne). Dodatkowo w ramach inteligentnej specjalizacji kładzie się nacisk na rozwój usług towarzyszących turystyce: sportów wodnych (m.in. organizacja imprez sportowych, szkolenia związane ze sportami wodnymi), sprzedaży sprzętu wodnego, wypożyczalni i czarterów sprzętu wodnego, usług sternicznych, wędkarstwa, transportu wodnego, produkcji jachtów i łodzi.

Analiza wskazań turystyki w inteligentnych specjalizacjach regionów Polski Wschodniej świadczy o dominacji usług o charakterze zdrowotnym i estetycznym, a co za tym idzie, ścisłym powiązaniu turystyki z rozwojem usług medycznych. W branży turystycznej potrzebne jest kolektywne działanie i wspólna promocja. Należy zatem położyć nacisk na sieciowanie produktów turystycznych i powiązanie ich z innymi sektorami. Poszerzenie oferty turystycznej o usługi zdrowotne stwarza nowe możliwości dla rozwoju turystyki w Polsce Wschodniej. We wszystkich analizowanych regionach występuje infrastruktura uzdrowiskowa oraz podmioty świadczące usługi spa i wellness. Ponadto korzystając z zaplecza naukowego wydziałów medycznych funkcjonujących w stolicach analizowanych województw, można byłoby w większym zakresie włączyć takie usługi, jak badania diagnostyczne, chirurgię plastyczną, dermatologię, rehabilitację, okulistykę, stomatologię czy ginekologię. Pozwoliłoby to w większym stopniu przyciągnąć zagranicznych turystów z krajów Europy Zachodniej, gdzie tego typu usługi są zdecydowanie droższe. Wprowadzenie nowych i bardziej zaawansowanych usług związanych z poprawą zdrowia lub urody pod opieką lekarzy pozwoliłoby także na zwiększenie innowacyjności analizowanych regionów. Uzupełnieniem świadczonych usług zdrowotnych mogłoby być wprowadzenie innowacji produktowych nawiązujących do uwarunkowań lokalnych i regionalnych. Jako przykład można wskazać województwo warmińsko-mazurskie, w którym wykorzystuje się śluz ślimaka do zabiegów dermatologicznych czy też inne produkty kosmetyczne pochodzenia naturalnego. Zjednoczone działania o charakterze marketingowym zachęciłyby turystów do korzystania z oferowanych usług w województwach Polski Wschodniej.

Zakończenie

Inteligentne specjalizacje stanowią ważne narzędzie polityki regionalnej Unii Europejskiej mające na celu budowę przewagi konkurencyjnej regionów, zwłaszcza słabiej rozwiniętych, dzięki innowacjom powstającym w branżach uznanych za kluczowe. Wybór inteligentnych specjalizacji w analizowanych regionach miał różny przebieg. Procedura wyłaniania inteligentnych specjalizacji była oparta m.in. na danych statystycznych (tj. poziom PKB generowany przez daną branżę czy poziom zatrudnienia), analizach SWOT, wynikach spotkań eksperckich. Krajowe inteligentne specjalizacje obejmują 19 głównych branż, koncentrują się m.in. na zdrowiu, biogospodarce, zrównoważonej energetyce czy innowacyjnych procesach i technologiach przemysłowych.

Przeprowadzona analiza wskazuje, że turystyka została wybrana na inteligentną specjalizację we wszystkich regionach Polski Wschodniej, choć tylko w jednym z analizowanych województw (świętokrzyskim) stanowiła specjalizację podstawową. W województwach lubelskim, podkarpackim, podlaskim oraz warmińsko-mazurskim turystyka jest rozwinięciem specjalizacji podstawowej lub specjalizacją wspierającą. Analiza wskazań turystyki w strategiach inteligentnych specjalizacji regionów Polski Wschodniej świadczy przede wszystkim o wysokim powiązaniu z medycyną i zdrowiem (turystyka medyczna, lecznicza, uzdrowiskowa).

Koncepcja inteligentnych specjalizacji, choć często krytykowana przez zwolenników ekonomii klasycznej, sprzeciwiających się ingerencji w gospodarkę, ma również grono swoich entuzjastów. Przedstawiciele branż, które zostały uznane za inteligentne lub wspierają wybrane specjalizacje w regionie, mogą liczyć na wsparcie finansowe swoich inwestycji w ramach regionalnych programów operacyjnych na lata 2014–2020. Najbliższe lata powinny dać odpowiedź na pytanie, czy wybór inteligentnych specjalizacji był słuszny, a regiony, rozwijają się w tak szybkim tempie, jak prognozowano w strategiach.

Bibliografia

- Bęczkowska, M. (2014). Inteligentne specjalizacje w turystyce polskich regionów. *Studia Periegetica*, 2(12), 37–50.
- Bojar, M., Machnik-Słomka, J. (2014). Model potrójnej i poczwórnej helisy w budowaniu współpracy sieciowej dla rozwoju innowacyjnych projektów regio-

- nalnych. *Zeszyty Naukowe. Organizacja i Zarządzanie/Politechnika Śląska*, 76, 99–111.
- Churski, P. (2004). Czynniki rozwoju regionalnego w świetle koncepcji teoretycznych. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej we Wrocławiu. Nauki Ekonomiczne*, 3 (19), Gospodarka regionu na Jednolitym Rynku Europejskim. Wybrane Zagadnienia, 13–30.
- Dzikowski, P., Tomaszewski, M. (2013). Regionalna polityka innowacyjna w świetle instytucjonalnych teorii rozwoju regionalnego. *Zarządzanie publiczne*, 3(23), 333–342.
- Foray, D., Arka B.V. (2007). Smart specialisation in a truly integrated research area is the key to attracting more R&D to Europe. *Knowledge Economists Policy Brief*, 1–4.
- Foray, D., David, P.A., Hall, B.H. (2011). Smart specialization. From academic idea to political instrument, the surprising career of a concept and the difficulties involved in its implementation. *MTEI Working Paper*, Lozanna, 1–16.
- Godlewska, S. (2013). Strategie na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS3) – instrument realizacji polityki rozwoju vs. warunek pozyskania funduszy unijnych. *Przegląd Europejski*, 4 (30), 78–93.
- Golejewska, A. (2012). Rola instytucji w gospodarce opartej na wiedzy: aspekt regionalny. *Analizy i opracowania KEIE UG*, 02(012), 3–26.
- Gorynia-Pfeffer, N. (2013). Istota koncepcji narodowego systemu innowacji. *Gospodarka Narodowa*, 1–2, 127–141.
- Grosse, T. G. (2002). Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego. *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(8), 25–48.
- Komisja Europejska. (2015). *Europa 2020 strategia na rzecz inteligentnego o zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*. Bruksela: Komisja Europejska. Pobrane z http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_PL_ACT_part1_v1.pdf (dostęp 10.04.2017r.)
- Ministerstwo Gospodarki. (2015). *Krajowa Inteligentna Specjalizacja (KIS)*. Warszawa: Ministerstwo Gospodarki. Pobrane z http://smart.gov.pl/files/Krajowa%20inteligentna%20specjalizacja_0.pdf
- Ministerstwo Rozwoju. (2014). *Krajowa Inteligentna Specjalizacja*. Warszawa: Ministerstwo Rozwoju, 4–18; 27–34.
- Lis, A. M., Romanowska, E. (2016). Rola parków naukowo-technologicznych w modelu triple helix na przykładzie parków Polski Wschodniej, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 421, 360–373.
- Lista Krajowych Inteligentnych Specjalizacji*. Pobrane z <https://www.mr.gov.pl/stroyny/zadania/wsparcie-przedsiębiorczosci/innovacyjnosc/krajowe-inteligentne-specjalizacje/>
- Morawska-Jancelewicz, J. (2016). Model poczwórnej helisy jako narzędzie wdrażania strategii inteligentnych specjalizacji. *Studia i Prace WNEiZ US, Gospodarka Regionalna i Międzynarodowa*, 46(1), 107–115.

- Nazarko, Ł. (2014). Inteligentne specjalizacje polskich regionów – przyczynek do ewaluacji. *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, 15 (8/1), 247–262.
- Nowakowska, A. (2016). Inteligentne specjalizacje – nowa architektura regionalnej polityki innowacyjnej. *Studia KPZK, PAN*, 170, 56–66.
- Olechnicka, A., Płoszaj, A. (2010). Sieć współpracy receptą na innowacyjność regionu? W: A. Tucholska (red.), *Europejskie wyzwania dla Polski i jej regionów*. (s. 200–214). Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- Pilarska, Cz. (2014). Koncepcja smart specialisation w polityce ekonomicznej Unii Europejskiej. *Studia Europejskie. Centrum Europejskie Uniwersytetu Warszawskiego*, 4, 59–81.
- Plan rozwoju przedsiębiorczości w oparciu o inteligentne specjalizacje województwa podlaskiego na lata 2015–2020 (RIS3)*. (2015). Białystok, 9–18 i 25.
- Proces identyfikacji inteligentnych specjalizacji województwa warmińsko-mazurskiego*. (2014). Olsztyn, 6–9 i 15–20.
- Regionalna Strategia Innowacji Województwa Lubelskiego do roku 2020*. (2014). Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego, Lublin, 6–36.
- Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2014–2020 na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS3)*. (2016). Rzeszów, 12; 14–27; 34–44; 66.
- Regionalna Strategia Innowacyjności Województwa Warmińsko-Mazurskiego do roku 2020*. (2010). Olsztyn, 4–13.
- Romanowska, E., Firgońska, A., Hrudeń, J. (2014). Strategia inteligentnej specjalizacji w kontekście wybranych regionów Polski. *Przedsiębiorstwo we współczesnej gospodarce – teoria i praktyka*, 4, 55–78.
- Romanowski, R. (2015). *Wpływ wsparcia systemów innowacji na rozwój lokalny*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego.
- Ropęga, J. (2016). Znaczenie wdrożenia inteligentnych specjalizacji dla rozwoju sektora MSP. *Nauki o zarządzaniu, Management Sciences*, 3(28), 93–104.
- Smętkowski, M. (2013). *Rozwój regionów i polityka regionalna w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie transformacji i globalizacji*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Stawicki, M., Wojnicka-Sycz, E. (red.). (2014). *Wyznaczanie, monitoring i ewaluacja inteligentnych specjalizacji*. Pobrane z https://www.depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/7114/Inteligentne_specjalizacje.pdf?sequence=1&isAllowed=y (dostęp 19.05.2017r.).
- Strategia Badań i Innowacyjności (RIS 3). Od absorpcji do rezultatów – jak pobudzić potencjał województwa świętokrzyskiego 2014–2020+*. (2014). Kielce, 9; 38; 45–51; 58–60.
- Strategia Rozwoju Województwa Podlaskiego do roku 2020*. (2013), Białystok, 9–10; 38.
- Strona internetowa poświęcona Krajowym Inteligentnym Specjalizacjom <http://www.smart.gov.pl/pl/kis/dokument>.
- Szlachta, J. (2016). Specjalizacje regionalne w Polsce – uwarunkowania europejskie. *Studia KPZK, PAN*, 170, 166–183.

- Sztorc, M. (2014). Koncepcja inteligentnej specjalizacji a polityka rozwoju Unii Europejskiej w perspektywie do roku 2020. W: J.W. Tkaczyński (red.), *Lizbońska Unia Europejska. Zagadnienia wybrane*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Uszczegółowienie inteligentnych specjalizacji Województwa Świętokrzyskiego.* (2014). Kielce, 1–24.
- Zielińska-Szczepkowska, J. (2013). Uwarunkowania rozwoju klastrów turystycznych w woj. warmińsko-mazurskim na przykładzie Elbląskiego Klastra Turystycznego. W: R. Kisiel, M. Wojarska (red.), *Wybrane aspekty rozwoju regionalnego*. Olsztyn: Fundacja Wspieranie i Promocja Przedsiębiorczości na Warmii i Mazurach.